

РОЗДІЛ 6

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9

СПІВВІДНОШЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ РОБІТ ЯК ВИДУ АДМІНІСТРАТИВНОГО СТЯГНЕННЯ ІЗ СУМІЖНИМИ ПРАВОВИМИ ПОНЯТТЯМИ

Алімов К.О.,
к.ю.н., викладач

Запорізький національний університет

Наукова стаття присвячена співвідношенню громадських робіт як виду адміністративного стягнення із суміжними правовими поняттями. Проводиться аналіз співвідношення з іншими видами стягнення. Громадські роботи як вид адміністративного стягнення порівнюються з виправними роботами, штрафом, оплатним вилученням предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, позбавленням спеціальних прав, адміністративним арештом та іншими видами покарання. Висвітлюється доцільність більш широкого використання цього виду стягнення. Перераховуються цілі громадських робіт, зазначається їх перевага над іншими видами.

Ключові слова: громадські роботи, адміністративне право, оплатне вилучення предмету, адміністративне покарання, арешт, закон, інститут громадських робіт, позбавлення спеціальних прав, виправні роботи.

Алимов К.А. / СООТНОШЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ РАБОТ КАК ВИДА АДМИНИСТРАТИВНОГО НАКАЗАНИЯ С СОПРЕДЕЛЬНЫМИ ПРАВОВЫМИ ПОНЯТИЯМИ / Запорожский национальный университет, Украина

Научная статья посвящена соотношению общественных работ как вида административного взыскания со смежными правовыми понятиями. Проводится анализ соотношения с другими видами взыскания. Общественные работы как вид административного взыскания сравниваются с исправительными работами, штрафом, возмездным изъятием предмета, явившегося орудием совершения или непосредственным объектом административного правонарушения, лишением специального права, административным арестом и другими видами наказания. Освещается целесообразность более широкого использования этого вида взыскания. Перечисляются цели общественных работ, отмечается их преимущество перед другими видами.

Ключевые слова: общественные работы, административное право, возмездное изъятие предмета, административное наказание, арест, закон, институт общественных работ, лишения специальных прав, исправительные работы.

Alimov K.O. / THE RATIO OF PUBLIC WORKS AS A FORM OF ADMINISTRATIVE PUNISHMENT TO THE NEIGHBORING LEGAL CONCEPTS / Zaporizhzhya National University, Ukraine

The scientific article is devoted to the relationship of public works as a form of administrative punishment with related legal concepts. The analysis of the relation to other types of punishment.

Public works as a form of administrative punishment compared with the corrective labor, fine, compensated seized items which appeared instrument or subject of an administrative offense, deprivation of special rights, administrative detention and other forms of punishment.

It illuminates the feasibility of the wider use of this type of punishment. Lists the purpose of public works, their advantage over other species.

Administrative responsibility as one of the types of legal liability is a specific method of internal state compulsory influence the behavior of individuals who have committed administrative offenses. The purpose of this impact – education of citizens, forming their habits voluntarily sure the requirements of law and regulations, prevention of administrative offenses and other offenses. Because the purpose of research impact and effectiveness of the result of the administrative penalties are an opportunity to explore their relationship with each other and, more specifically, their correlation with similar characteristics of community service as a form of administrative punishment.

Administrative law establishes a comprehensive system of administrative penalties (Art. 24 CAO). These are: warning, fines, compensatory withdrawal of the subject, which has become an instrument or direct object of committing an administrative offense, confiscation: object which became an instrument or direct object of committing an administrative offense; money received as a result of an administrative offense, deprivation of special rights provided by this citizen (the right to drive vehicles, hunting rights), public works, corrective work and administrative arrest.

Key words: public works, administrative law, compensated seizure of the subject, administrative punishment, arrest, law, institution of public works, deprivation of special rights, corrective labor.

За визначенням А.Т. Комзюка, адміністративне стягнення є мірою відповідальності, правовим наслідком адміністративного правопорушення. Воно застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами [1, с. 225].

Ю. Ведерніков та В. Шкарупа зазначають, що адміністративні стягнення – це матеріалізований вияв адміністративної відповідальності, негативний правовий наслідок неправомірної поведінки особи, яка вчинила адміністративний проступок і повинна відповісти за свій протиправний вчинок та понести за це відповідне покарання у вигляді певних несприятливих заходів морального, матеріального та фізичного впливу. Ці стягнення, як

зазначають вчені-адміністративісти, є останньою ланкою в системі заходів адміністративного примусу, мірою відповідальності та застосовуються з метою виховання особи порушника та інших осіб [2, с. 153].

Юридична енциклопедія визначає адміністративні стягнення як міру відповідальності за вчинене адміністративне правопорушення [3, с. 50].

Отже, адміністративні стягнення є різновидом адміністративного примусу, що застосовується за вчинення адміністративного правопорушення щодо винуваної деліктоздатної особи органами адміністративної юрисдикції відповідно до норм матеріального та процесуального права з метою виховання та покарання правопорушника, а також здійснення загальної та спеціальної превенції у сфері адміністративно-правових відносин.

Як зазначено у статті 25 КУпАП, оплатне вилучення та конфіскація предметів можуть застосовуватись як основні, так і додаткові адміністративні стягнення. Інші адміністративні стягнення можуть застосовуватись тільки як основні. За одне адміністративне правопорушення може бути накладено основне, або основне і додаткове стягнення [4].

Як зазначає А.П. Купін, адміністративні стягнення і порядок їх застосування встановлюються не тільки КУпАП, а й іншими законами та підзаконними нормативними актами. Велика кількість нормативних актів України, а саме Укази Президента і Декрети Кабінету Міністрів України, постанови та інструкції Національного банку України, інструкції Державної податкової адміністрації України, або містять склади адміністративних проступків та відповідне покарання у вигляді адміністративного стягнення, або окреслюють лише склади проступків, відповідальність за які передбачається іншими законодавчими актами [5, с. 93].

З аналізу ст. 30-1 КУпАП можна зробити припущення, що безоплатність праці при виконанні даного виду адміністративного стягнення спрямована на формування у правопорушника поважливого ставлення до суспільства та суспільних інтересів. Тому в цій статті йдеться про безоплатну працю не на користь конкретних осіб чи установ, а на користь суспільства [6, с. 101].

Слід відмежовувати громадські роботи від адміністративного стягнення у вигляді виправних робіт. Останнє встановлюється на більш тривалий строк, до двох місяців, і відбувається за місцем роботи особи, яка вчинила адміністративний проступок. Із суми заробітку правопорушника провадиться відрахування в дохід держави у розмірі, встановленому постановою суду, але не більш ніж двадцять відсотків (ст. 31 КУпАП України). Зі змісту цієї статті випливає, що таке стягнення не може бути призначене безробітним. Натомість застосування громадських робіт не виключається в разі, коли винний тимчасово не працює й не навчається.

Виправні роботи – більш суворий вид адміністративного стягнення, ніж громадські роботи. Його застосування передбачає низку обмежень для порушника: неможливість звільнення з роботи за власним бажанням, зміни місця роботи, у цей період порушникові не надається відпустка тощо.

Але існують риси, що є спільними для цих двох видів адміністративних стягнень:

- і громадські, і виправні роботи є основними стягненнями;
- вони мають обов'язковий характер;
- призначаються на певний термін;
- основним засобом впливу на правопорушника виступає притягнення до праці;
- застосовуються до осіб, що вчинили адміністративні проступки, які характеризуються підвищеною суспільною шкідливістю.

Крім того, існують обмеження щодо кола осіб, до яких вони застосовуються: громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, жінкам, старшим за 55 років, та чоловікам, старшим за 60 років. Виправні роботи не застосовуються до працівників органів внутрішніх справ, військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, а також взагалі не можуть бути призначені непрацюючим особам [7, с. 206].

Сумнівним є виховний характер виправних робіт, адже особа продовжує працювати на звичному для неї місці роботи, втрачаючи лише частину заробітку. Отже, очевидно є перевага громадських робіт у порівнянні з виправними роботами.

У системі адміністративних стягнень попередження (ст. 26 КУпАП) полягає в офіційному осуді вчиненого проступку і застереженні правопорушника від його повторення. Це найбільш «лояльне» адміністративне стягнен-

ня, яке застосовується за найнезначніші адміністративні правопорушення, хоча деякі вчені-адміністративісти заперечують його віднесення до адміністративних стягнень узагалі [8].

Як стверджує Р.С. Строщкий, застосування такого виду адміністративного стягнення, як попередження, спричиняє для особи, яка вчинила адміністративний проступок, наслідки і морального, і правового характеру. Особа, притягнута до адміністративної відповідальності через застосування попередження, відповідно до ст. 39 КУпАП вважається упродовж одного року покараною в адміністративному порядку. Якщо протягом року така особа вчинить нове адміністративне правопорушення, до неї може бути застосоване суворіше адміністративне стягнення. Способи реалізації постанови про винесення попередження залежать від термінів і місця його винесення. Перший – через оголошення правопорушнику постанови органом (посадовою особою), який виніс дану постанову; другий – через винесення стягнення на місці вчинення правопорушення без складання протоколу про накладення цього стягнення. Але це не означає, що в цьому випадку попередження є усним. На відміну від попередження, адміністративне стягнення у вигляді громадських робіт може бути призначене тільки районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) та виноситься тільки в письмовій формі.

Ст. 26 КУпАП встановила, що попередження як захід адміністративного стягнення вноситься у письмовій формі або фіксується іншим установленим способом. Тільки у разі виконання вимог цієї статті спрацьовує механізм реалізації санкції та настають правові наслідки, тобто адміністративне покарання порушника.

Невиконання вимог ст. 285 КУпАП може стати наслідком того, що правопорушник може не знати про застосування до нього такого виду адміністративного стягнення, як попередження, а отже, і коефіцієнт корисної дії такого заходу буде дорівнювати нулю, і про виконання стягнення говорити не доводиться [9, с. 171].

Зупиняючись на питанні співвідношення громадських робіт та адміністративного штрафу (ст. 27 КУпАП), І.О. Сквірський та Т.О. Коломоєць зазначають, що останній є найбільш поширеним заходом адміністративної відповідальності і полягає у грошовому стягненні, що накладається на громадян та посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках та розмірі, встановлених законодавством [10, с. 18].

У статтях другого розділу Особливої частини КУпАП встановлено мінімальний і максимальний його розмір «від і до», або лише верхня межа «в розмірі до». Розмір штрафів залежить від офіційно встановленого неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Аналіз законодавства і практики його застосування дає змогу виділити окремі причини, що перешкоджають своєчасному і правильному виконанню постанов про накладення штрафу, і запропонувати шляхи вдосконалення діяльності міліції щодо виконавчого провадження стосовно цього виду стягнення. КУпАП встановив три способи виконання штрафних санкцій: стягнення штрафу на місці вчинення проступку; сплата штрафу порушником добровільно; примусове стягнення штрафу. Окремі вчені-адміністративісти виділяють два варіанти сплати штрафу – добровільний та примусовий, а процес його сплати визначають як виконання на місці вчинення правопорушення та з дотриманням загальних процедур. Процедури стягнення штрафів на місці вчинення проступку встановлені ст. 309 КУпАП. У цій нормі зазначається, що у разі стягнення штрафу на місці порушнику видається квитанція встановленого зразку, що є документом суворої звітності. Але ж Кодекс такого зразку квитанції не пропонує. Немає його і в будь-якому іншому законі, що на практиці змушує посадових осіб, уповноважених здійснювати виконавче провадження у справах про

адміністративні правопорушення, використовувати різні квитанції, затверджені нормативними актами відповідних міністерств та інших державних органів. Тому логічною є пропозиція про встановлення в окремій статті КУпАП єдиних вимог до квитанції у разі стягнення штрафу на місці вчинення адміністративного проступку.

Спільними рисами для штрафу та громадських робіт є те, що вони є основними стягненнями та мають обов'язковий характер.

Згідно зі ст. 39 КУпАП, якщо особа, піддана адміністративному стягненню, протягом року з дня закінчення виконання стягнення не вчинила нового адміністративного правопорушення, то вона вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню. Відповідно до ст. 310 КУпАП закінчення провадження з виконання постанови про накладення штрафу вважається момент повернення цієї постанови органу (посадовій особі), який виніс її, з відміткою про виконання. Таким чином, чим швидше особа, на яку накладено штраф, його сплатить, тим швидше починається встановлений КУпАП річний термін давності, після закінчення якого вона вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню [9, с. 173].

Крім цього, як зазначає І.О. Сквірський, між штрафом, виправними роботами та громадськими роботами існують певні розбіжності, а чим різноманітнішим є арсенал заходів впливу, що можуть застосовуватися до порушників, тим більше можливостей для індивідуалізації покарання, для обрання заходу впливу, найбільш ефективного в конкретних умовах. Так, у разі стягнення адміністративного штрафу ми маємо справу з одержанням знеособленої грошової суми. І в цьому основний недолік цього стягнення: штраф накладається на громадянина А., а сплачує його громадянин Б. Ні держава, що встановлює певні норми, порушення яких тягне накладання штрафу, ні орган, уповноважений застосовувати цю санкцію, не можуть перешкодити сплатити штраф замість порушника іншій особі, що суперечить основному принципу каральної політики держави: покарання повинен нести той, хто вчинив правопорушення [10, с. 19], як це відбувається при накладенні громадських робіт.

Крім того, під час виконання громадських робіт особа не зазнає майнових втрат, на відміну від процедури сплати штрафу (особливо коли сума штрафу стягується в примусовому порядку, в подвійному розмірі), що також позитивно впливає на її свідомість. Отже, очевидними є переваги громадських робіт як виду адміністративного стягнення порівняно зі штрафом.

Оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в його примусовому вилученні за рішенням суду і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат від реалізації вилученого предмета (ч. 1 ст. 28 КУпАП). Конфіскація такого предмета полягає в його примусовій безоплатній передачі у власність держави за рішенням суду. Конфіскованим може бути лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України (ч. 1 ст. 29 КУпАП).

Змістовною стороною цих видів стягнень є те, що у разі їх застосування правопорушник, власник предметів, втрачає на них право. На відміну від громадських робіт, їх спільною властивістю є те, що вони носять майновий характер та є більш м'якими видами адміністративного стягнення.

Оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення адміністративного правопорушення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, а також і конфіскація застосовуються як основне і додаткове стягнення у випадках, передбачених певними статтями Особливої частини КУпАП, а громадські роботи – тільки як основне стягнення. Зосередження юрисдикційних

повноважень щодо застосування цих адміністративних стягнень у суді, як і громадських робіт, стало показником, по-перше, зміцнення авторитету судової влади, а по-друге, прискорення процесу приведення норм, які регулюють право людини і громадянина на судовий захист своїх прав і інтересів, у відповідність до норм Конституції України [9, с. 176].

Здійснюючи порівняльний аналіз громадських робіт та позбавлення спеціальних прав як видів адміністративного стягнення, визначаємо, що останнє передбачено у статті 30 КУпАП, де зазначено, що позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання), застосовується на строк до трьох років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом. У цій статті прямо вказується, яких спеціальних прав може бути позбавлена особа за вчинення адміністративного правопорушення: права керування транспортним засобом та права полювання.

Відповідно до Закону України від 05.04.2001 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності за порушення правил дорожнього руху», на відміну від громадських робіт, даний вид адміністративного стягнення можуть застосовувати тільки місцеві суди, органи річкового транспорту і Головної державної інспекції України з безпеки судноплавства. Позбавляють права полювання відповідні органи, що здійснюють нагляд за дотриманням правил полювання. Позбавлення спеціального права може застосовуватися за проступки, передбачені статтями 85, 108, 116, 122, 123, 130 КУпАП тощо.

Крім цього, громадські роботи відрізняються від позбавлення спеціальних прав колом осіб, до яких вони застосовуються. Так, позбавлення права керування транспортними засобами не може застосовуватися до осіб, які керують цими засобами у зв'язку з інвалідністю, за винятком випадків керування в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, а також у разі невиконання вимоги працівника міліції про зупинку транспортного засобу, залишення на порушення встановлених правил місця дорожньо-транспортної пригоди, учасниками якої вони є, ухилення від огляду на наявність алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння. Позбавлення права полювання не може застосовуватися до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування. Приведене вище обмеження щодо неможливості позбавити права полювання було запроваджене ще за часів існування Радянського Союзу і дійсно могло бути застосоване в районах Крайньої Півночі, окремих районах Сибіру чи Далекого Сходу. Привести приклади можливості застосування даної норми права в умовах України вкрай важко. Тому, розробляючи нове законодавство про адміністративні правопорушення, дану норму не слід застосовувати [11, с. 134-135].

Останнім видом адміністративного стягнення, який потребує порівняльного аналізу з громадськими роботами, є адміністративний арешт (ст. 32 КУпАП).

Адміністративний арешт – найсуворіший захід адміністративної відповідальності. Суть його полягає в короткочасному, до 15 діб, позбавленні волі правопорушника з можливим використанням його на фізичних роботах без оплати праці. Застосовується адміністративний арешт лише районним (міським) судом (суддею) і лише в тих випадках, коли за обставинами справи і з урахуванням особи правопорушника застосування інших заходів буде визнано недостатнім. Застосування адміністративного арешту передбачено за найсерйозніші проступки, які межують зі злочинами (дрібне хуліганство, злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця та інші правопорушення із підвищеною суспільною шкідливістю).

Адміністративний арешт не може застосовуватись до ряду осіб: до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до 12 років, неповнолітніх, інвалідів 1 та 2 груп (ст.32 КУпАП). а також до військовослужбовців та інших осіб. на яких поширюється дія дисциплінарних статутів.

Порівняльний аналіз цих двох адміністративних стягнень дає змогу виявити спільні риси: по-перше, і адміністративний арешт, і громадські роботи застосовуються лише за постановою суду; по-друге, і адміністративний арешт, і громадські роботи передбачають тимчасові обмеження прав та свобод громадян; по-третє, обидва стягнення встановлюються за правопорушення, що межують зі злочинами; по-четверте, з огляду на їх винятковий характер в системі адміністративних стягнень, і громадські роботи, і адміністративний арешт, як правило, встановлюються у межах альтернативних санкцій. Ще однією рисою, що вказує на їхній суворий характер, є можливість заміни громадських робіт на адміністративний арешт унаслідок ухилення особи від відбуття громадських робіт у порядку, передбаченому ст. 321-4 КУпАП.

Однак адміністративний арешт є найсуворішим заходом та передбачає ізоляцію від суспільства зі спеціальним режимом відбуття і, зокрема, можливістю застосування праці правопорушника без оплати, що є певною мірою спільною рисою процесу відбуття адміністративного арешту та громадських робіт [10, с. 19-20].

Окрім позитивних рис та переваг громадських робіт як різновиду адміністративного стягнення, необхідно вказати і на їхні недоліки. Непоодинокими є факти, коли замість штрафу правопорушнику призначаються громадські роботи, які фактично не виконуються, і, таким чином, осо-

ба фактично уникає адміністративної відповідальності. Має недоліки і система контролю за виконанням громадських робіт через складний порядок обліку обсягу виконаної праці. Але вказані недоліки не зменшують загальну позитивну оцінку ефективності громадських робіт як адміністративного стягнення.

Можна зробити висновок, що громадські роботи є суспільно-корисними роботами. В умовах збільшення кількості кваліфікованих робітників, особливо в гуманітарній сфері, виникає проблема пошуку кадрів для некваліфікованої праці. Офіційна статистика свідчить про значну кількість незайнятих вакансій за «непрестижними» спеціальностями [12]. Недобір прибиральниць, садівників, санітарів, робітників ремонтних бригад для комунальних служб може бути частково заповнений особами, які засуджені до громадських робіт як виду адміністративного стягнення чи кримінального покарання.

Отже, факультативною, але важливою метою громадських робіт є забезпечення потреб комунальних служб у некваліфікованих робітниках, реальна допомога територіальній громаді у благоустрої, прибиранні населених пунктів.

Не можна залишити поза увагою і загальний виховний вплив, який здійснюють громадські роботи на правопорушника. Суспільно-корисна праця, результат якої є позитивним та очевидним, формує в особи повагу до громадських цінностей, прав і свобод іншої людини та навички правомірної поведінки.

Таким чином, важливою метою адміністративного стягнення у вигляді громадських робіт є формування в особи позитивної правосвідомості та правової культури, поваги до громадських цінностей та прав і свобод людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації : [монографія] / Анатолій Трохимович Комзюк ; за ред. проф. О.М. Бандурки. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.
2. Ващенко С.В. Адміністративна відповідальність : [навч. посібник] / С.В. Ващенко, В.К. Поліщук. – Запоріжжя : Юрид. інститут МВС України, 2001. – 142 с.
3. Юридична енциклопедія : [в 6 т.] / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т.1: А-Г. – 672 с.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: чинне законодавство із змінами та допов. на 15 лютого 2011 року : [Відповідає офіц. текстів]. – К.: Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 216 с.
5. Купін А.П. Особливості нормативного закріплення адміністративних стягнень / Арнольд Павлович Купін // Вісник Запорізького юридичного інституту ДДУВС. – № 2. – 2009. – С. 91–99.
6. Ткачова О.В. Виконання покарань у виді виправних і громадських робіт : [монографія] / О.В. Ткачова. – Х.: Право, 2010. – 192 с.
7. Салманова О.Ю. Громадські роботи як вид адміністративного стягнення / О.Ю. Салманова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – № 3 (50). – 2010. – С. 205–210.
8. Салманова О.Ю. Адміністративні стягнення як засіб забезпечення безпеки дорожнього руху [Електронний ресурс] // Право і Безпека : [науковий журнал]. – 2009. – № 5 (32) – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/pib/2009_5/PB-5/PB-5_14.pdf
9. Строцький Р.Є. Особливості правового регулювання виконання постанов про накладання адміністративних стягнень / Строцький Р.Є. // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – № 2. – 2010. – С. 169–177.
10. Сквірський І.О. Виправні роботи як вид адміністративного стягнення за законодавством України: теорія, досвід та практика застосування : [монографія] / І.О. Сквірський, Т.О. Коломоєць. – К. : Істина, 2008. – 184 с.
11. Завальний В.М. Проблеми застосування адміністративних стягнень у вигляді позбавлення спеціального права, наданому громадянину, та виправних робіт / В.М. Завальний // Електронне наукове фахове видання «Форум Права». – № 1. – 2008. – С. 134–139.
12. Вороненко О.В. Зайнятість населення: стан в Україні та методика його оцінки [Електронний ресурс] / О.В. Вороненко // Бізнес навігатор. – 2009. – № 1. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Biznes/2009_1/2009/01/090123.pdf